

РОЗДІЛ І

ПИТАННЯ НАЦІЄТВОРЕННЯ

УДК 94 (477) «18/19»

О.П. Ресніт
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ З «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В МОДЕРНУ ДОБУ

Статтю присвячено еволюції українського національного руху з кінця XVIII до початку XX ст. та політиці державної влади Російської імперії з цього питання. Зокрема, виявлено основні чинники формування національної свідомості, охарактеризовано мову як атрибут народу та його ідентифікатор. Наголошено на неоднозначності становища українців в поліетнічній державі.

Ключові слова: Російська імперія, національний рух, «українське питання», модерна нація, національна політика.

Статья посвящена эволюции украинского национального движения с конца XVIII до начала XX в. и политике государственной власти Российской империи по этому вопросу. В частности, выявлены основные факторы формирования национального сознания, охарактеризованы язык как атрибут народа и его идентификатор. Отмечена неоднозначность положения украинцев в полиэтническом государстве.

Ключевые слова: Российская империя, национальное движение, «украинский вопрос», современная нация, национальная политика.

The article is devoted to the evolution of the Ukrainian national movement in late XVIII to the early twentieth century. and policies of the government of the Russian Empire on the issue. In particular, the main factors in the formation of national consciousness, characterized language as an attribute of the people and their ID. Emphasized the ambiguity of the situation of Ukrainian in the multiethnic state.

Keywords: Russian Empire, a national movement, «Ukrainian question», modern nation, national policy.

«Малоруссы, малороссы (иногда называемые южноруссами), представители одной из трех восточнославянских народностей, вместе именуемых русскими [курсив наш — О.Р.]» — так починається стаття про українців в одній із

найпопулярніших у Російській імперії багатотомних енциклопедій, що за період з 1900 по 1909 рр. витримала чотири стереотипних видання і п'яте з додатковими двома томами¹. Здавалося б, позаду залишилося «довге» XIX ст. з його пробудженням державних і недержавних народів, зокрема і українців, до усвідомленого національного буття і тут (вже в модерну добу!) такий анахронізм у вигляді гасла у солідному енциклопедичному виданні...

Насправді ж на початку XX ст. анахронізм у процитованій енциклопедичній статті міг відчувати дуже незначний відсоток потенційних читачів. І справа тут не лише в тому, що викладений погляд на українців (малоросів) та їх взаємини з іншими східнослов'янськими народами — росіянами (великоросами) та білорусами — був інтегральною частиною російської державно-правової доктрини, яка постулювала існування «триєдиного» російського народу («суперетносу»), а й у тому, що такий погляд органічно сприймався й поділявся (щонайменше — рішуче не відкидався) у той час переважною більшістю сукупного східнослов'янського населення імперії.

Попри очевидні досягнення українського національного руху в XIX ст., процес формування та консолідації модерної нації станом на початок XX ст. був дуже далеким від завершення, а головні його каталізатори — революційні події та Перша світова війна, що втягнуть у його вир широкі маси — були ще попереду. Більшість українців імперії тоді ще органічно (без внутрішнього конфлікту) поєднували у собі, за сучасною термінологією, щонайменше дві ідентичності, однією з них і була офіційна загальноросійська («общерусская»).

Становище українського народу в Російській імперії було не таким вже й однозначним, щоб підпадати під категоричні висновки — «пригноблений» чи навіть, здавалося б, очевидне — «бездержавний», адже, згідно з тією ж таки офіційною доктриною, малороси як інтегральна складова «триєдиного» російського панівного в імперії народу мали всі законні підстави вважати себе співтворцями російської держави, її воєнних перемог та її літературної російської мови. Наскільки різоче іншим в імперську добу від сьогоднішнього було значення деяких етнополітичних категорій добре ілюструє вже узвичаєний вислів «Севастополь — город русской славы, славы русских моряков». Коли цей вислів у варіаціях народився у XIX ст., він однаковою мірою стосувався всіх трьох східнослов'янських народів, *«вместе именуемых русскими»*, а не вказував конкретно на один, хай і найбільший серед них (якщо не брати до уваги офіцерський склад Чорноморського флоту періоду найбільшої його бойової слави, то виявиться, що серед його моряків переважали рекрути, а потім призовники з українських губерній імперії). Сьогодні ж цей вислів, у повному відриві від свого первісного значення, перетворився на один з найефектніших, сказати б — сакральних, пропагандистських штампів-«аргументів» у спробах довести винятково російські «історичні права» на це місто.

З іншого боку, попри всю формальну повноту прав (і безправ'я також), що їх мали у самодержавній імперії в однаковому з великоросами обсязі малороси як індивідууми, вони, а вірніше, та у часі постійно зростаюча чисельно частина з них, що відмовилася від дуалістичної ідентичності на користь модерної,

української, як усвідомлена спільнота перебувала у значно гіршому становищі щодо можливості задоволення своїх національно-культурних потреб, ніж інші народи, не обтяжені офіційною належністю до державоформуючої в Російській імперії нації. Парадокс реалій буття українців полягав у тому, що в той час, як інші, не східнослов'янські, народи, маючи свій визнаний у державі статус, найчастіше — «іногородців» (юридичних або лише тільки політичних), на цій підставі вимагали, залежно від ступеня розвитку, задоволення своїх національно-культурних потреб (зазначимо — не завжди безуспішно), то українцям (тим малоросам, які відкинули дуалістичну ідентичність) доводилося виборювати саме право вважатися і визнаватися з боку держави окремим народом (до падіння самодержавного ладу в Російській імперії досягти цього так і не вдалося), аби тільки мати можливість заявити про свої національно-культурні потреби та вимагати їх задоволення.

«Довге» XIX ст. у сфері національної політики Російської імперії пройшло під впливом кількох паралельних, взаємопов'язаних процесів. Патріархальна поліетнічна імперія², якою Росія була ще на початку XIX ст., за 100 років по тому під впливом російського націоналістичного дискурсу стрімко трансформувалась в імперію національну — однієї великої російської нації, яка, згідно з офіційною державно-правовою доктриною, охоплювала собою все східнослов'янське населення імперії. З іншого боку, національні рухи серед її народів, підкорюючись внутрішній логіці розвитку національних рухів узагалі — від первинного самоусвідомлення і захоплення фольклором та народною пісенною творчістю до накреслення чіткої національної програми дій, прямо ставили під сумнів саму можливість здійснення названої вище трансформації Російської імперії. Успішність або неуспішність цієї трансформації чи не в першу чергу залежала від долі в імперії українського руху, який самим тільки фактом свого існування руйнував і спростовував основу-основ для побудови імперії однієї пануючої великої російської нації — офіційну доктрину про «триєдиний» російський народ. Багатомільйонне селянське українське населення (малороси) з розмитотою, часто з подвійною і більше, невиразною, ще не сформованою ідентичністю представляло собою поле запеклої битви, на якому, в кінцевому рахунку, без перебільшення вирішувалася доля імперії. Це був своєрідний етнічний субстрат, з якого влада Російської імперії, за умови проведення нею продуманої, цілеспрямованої, виваженої політики, цілком могла у XIX ст. виростити собі надійну опору, перетворивши позірну доктрину про триєдиний російський народ у реальну дійсність. Так само органічно і нечисленні піонери українського національного руху першої половини XIX ст., а потім і продовжувачі їхньої справи шляхом послідовної національно-культурної та політичної праці могли зростити на цьому ж етнічному субстратові модерну українську націю. Альтернативність (багатоваріантність) шляхів національного будівництва на українському етнічному ґрунті в Російській імперії XIX ст. — була, на думку сучасного російського історика О. Міллера, однією з визначальних рис цього процесу³.

Важливість утримання українського етносу в тілі «триєдиного» російського народу диктувалася для російської влади й російського суспільства, окрім ментальних та ідеологічних, також чинником суто утилітарним, опертим на статистику народонаселення Російської імперії. Треба визнати, що «гра у цифри» (статистику) завжди була потужним інструментом, з однієї сторони — в доведенні справедливості прав і претензій, а з іншої — у спростуванні обґрунтованості таких вимог. У випадку Російської імперії від простої арифметики — рахувати малоросів як інтегральну частину великої російської нації чи як окрему і самодостатню українську — залежала відповідь на питання про національний характер імперії: домінуюче російський — у першому випадку (велика російська нація становить більшість населення держави) або багатонаціональний, «іно-родницький» — у другому (російська нація без малоросів становить меншість населення).

XIX ст. — це доба молодих національних рухів, пробудження до національно-культурної та політичної праці раніше «сплячих» народів у всеєвропейському масштабі, зокрема і в Російській імперії. Ось тільки невблаганна внутрішня логіка національних рухів уповні ставала зрозумілою як їхнім провідникам, так і опонентам далеко не одразу, уже на етапі зрілості та масовості цих рухів, коли зупинити їх було практично неможливо. Цим пояснюється, зокрема, і те, що російська влада як інститут, за винятком окремих у ній «провидців», ставилася до національних рухів в їх початкових стадіях доволі поблажливо, без зайвих надмірностей і надуживань, подекуди пронісши такий «маніловський» погляд у багажі своєї національної політики й у XX ст. Водночас у періоди загострень, під впливом різних чинників вона ж діяла надто жорстко і брутално, значно перевищуючи рівень необхідного державного реагування, чим досягала результатів зворотних тим, на які очікувала.

Ще наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих Російською імперією, характеризувалося значною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці становили 98,1%, Слобожанщині — 85,9%, Правобережжі — 88%, у Степовій (Південній) Україні — 71,5% населення. У 9 українських губерніях на 1811 р. проживали 8,7 млн осіб, а на 1863 — уже 13,6 млн. Усього ж упродовж XIX ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш, ніж утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції поглинання та русифікації України. Російська влада з допомогою усіляких пільг та привілеїв стимулювала також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарами, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали усвідомлення належності до панівної державної нації й почуття нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей.

Про часті колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. корінні мешканці

становили тут не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6% від усього населення, навіть у Києві — лише 22%. Загалом у промисловості, на транспорті та в торгівлі працювало трохи більше 9% українців. А серед учених, митців, медиків, церковних служителів їх було й того менше — 0,5%.

Наприкінці XIX ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних жителів України зменшилася з 90% до 80%. Натомість збільшилася кількість росіян: у той період доля останніх серед населення України становила майже 12%. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом зі зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення.

Польська людність в Україні складала 10% населення на початку XIX ст. й 6% — наприкінці його. Однак серед дворянства поляки переважали (60%). Вагомою залишалася частка євреїв (8% від усього населення й 33% — від міського), а також німців — 1 млн осіб⁴.

Українці в XIX — на початку XX ст. залишалися аграрною нацією, що визначальним чином вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту.

Як уже зазначалося, Російська імперія була поліетнічною державою. Відтак від способу розв'язання національного питання залежала її подальша доля, територіальна цілісність, економічний потенціал. Інкorporація українських земель супроводжувалася нівелюванням особливостей їх територіально-адміністративного устрою, форм самоуправління, усталених судових інституцій тощо. Україна взагалі вважалася «природним продовженням» Росії, а її населення — спорідненим із російським. На цій підставі не припускалася навіть думка про те, що в Малоросії мешкає народ зі своєю багатовіковою історією, власними культурою, звичаями, побутом, мовою. Ідею автономії України у складі імперії було поховано ще з ліквідацією Гетьманщини. Тож будь-які вияви національної окремішності українців Петербург сприймав як безпідставні й спрямовані на підрив «підвалин єдиної та неподільної Російської імперії».

Однак побоювання рецидивів національних проявів змушували царський уряд удаватися до запобіжних заходів. Українські міста заповнила російська бюрократія та військові. Тут вони почувалися як повновладні господарі. А чиновники-українці, як і заможні міщани та духівництво, також здебільшого зрікалися рідної мови. Проте й серед української освіченої еліти були патріотично налаштовані люди, які не сприймали русифікаторської політики царизму. В їх пам'яті жили культурні та державницькі традиції української минувшини⁵.

Виразом національної свідомості, найбільш очевидним атрибутом кожного народу та вагомою підставою для його ідентичності була мова. Саме проти неї спрямовувалася більшість розпоряджень російських урядовців та імператорів, навколо мовної проблеми, зокрема її літературної складової, у XIX ст. точилася основна боротьба в «українському питанні». Ось чому видається доречним,

перш ніж перейти до короткого огляду історії українського руху у Російській імперії та аналізу політики останньої щодо нього, подати стислий нарис генези мовного питання.

Зі скасуванням гетьманського уряду та полкового адміністративного устрою колишньої Гетьманщини й Слобідської України у другій половині XVIII ст., а також зі знищенням 1775 р. Запорізької Січі стара книжна (літературна) українська мова, значною мірою макаронічна за своєю структурою та лексикою, віддалена від живої, розмовної, народної мови й пристосована в першу чергу для потреб адміністративного апарату козацьких полків — була приречена на швидке згасання. Цьому сприяло й пожалування козацькій старшині, що серед іншого швидко засвоїла тодішній варіант російської літературної мови, прав імперського дворянства.

Сучасна українська літературна мова бере свій початок від веселої й бурлескної експериментальної спроби Івана Котляревського кінця XVIII ст. пристосувати, як це можна було б сьогодні сказати — «жарту заради для» у своїй «Енеїді» народну мову для потреб високого письменства. Експеримент виявився напрочуд вдалим, з'явився запит, зокрема й у російських освічених колах, на подібного стибу літературу, що спонукало письменника, а за ним і багатьох його послідовників звернути увагу на українську народну мову як літературний засіб.

У перші десятиліття XIX ст. процес «експериментування» набув доволі широкого поширення, давши життя кільком новим жанрам сучасної української літератури. Зазначимо, що в той ранній період свого розвитку вітчизняне красне письменство на основі народної мови, головню орієнтоване, як певне модне віяння, на освічену публіку, а не на широкі верстви неписьменного українського населення, не зустрічало жодної протидії з боку влади, більше того — знаходило зацікавлення з боку освіченої частини російського суспільства.

Інша частина освічених уродженців українських теренів, найбільш яскравим представником якої був Микола Гоголь, багато прислужилися розвиткові й збагаченню неповторним південним лексичним компонентом російської літературної мови як мови імперії, підданими якої вони були. З огляду на офіційне зарахування малоросів до складу панівного в державі російського народу як його невід'ємної частини, літературний вибір М. Гоголя та багатьох інших був таким самим природним за тих умов, що й вибір тих уродженців українських теренів, хто пов'язав себе з літературною працею на основі народної української мови, піднятої ними до стандартів та потреб мови літературної.

Зміни відбулися з приходом в українську літературу Тараса Шевченка — першого українського поета, прямим адресатом творів якого стали не тільки вузькі освічені кола тогочасного суспільства підросійської України, а й широкі верстви селянства, серед якого Шевченкові твори розповсюджувалися за технологією ще часів Гомера — в усній формі.

Викриття у 1847 р. у Києві Кирило-Мефодіївського товариства, арешт його учасників (серед них і Т. Шевченка), що бачили майбуття України як окремої самоврядної одиниці у складі вільної федерації слов'янських народів,

прискіпливе слідство у справі вперше звернули увагу російської влади на можливий зв'язок літературної діяльності українською мовою з формуванням окремішньої ідентичності населення малоросійських губерній імперії та, як наслідок, з гіпотетичною загрозою неодмінного виникнення «сепаратистських» тенденцій у майбутньому. Суворе покарання братчиків, у першу чергу Т. Шевченка — яскраве тому підтвердження.

Із початком епохи ліберальних реформ у Російській імперії, що супроводжувалася небаченими й неможливими раніше гласністю та громадською активністю, зокрема щодо недільних шкіл для простого народу, із появою перших Громад — напівлегальних гуртків українофільської інтелігенції та петербурзького журналу «Основа» — публічно було сформульовано й жваво обговорювалися у пресі дискурси українсько-єврейських, українсько-російських та українсько-польських взаємин. Чільне місце у цих обговореннях, особливо з боку противників українофільства, було приділено питанню вироблення й кодифікації української літературної мови як наріжного чинника формування національної ідентичності українців та розвитку серед них «сепаратистських» політичних устремлінь.

На тлі Польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. і численних відкритих обвинувачень у пресі та в таємних дописах українофілів у «сепаратистських» інспіраціях (донощицькою «пильністю» особливо відзначалися уродженці українських теренів) російська влада взяла українофільський рух під свій ретельний нагляд, надовго обравши за об'єкт репресій українські літературну мову та книгодрукування. Віхами другої половини XIX ст. у цій нерівній боротьбі були недоброї пам'яті Валуєвський циркуляр від 18 липня 1863 р., яким заборонявся друк духовної та навчальної літератури українською мовою для простого народу, і Емський указ імператора Олександра II від 18 травня 1876 р., за яким, серед іншого, було заборонено ввозити закордонні видання українською мовою, друкувати в імперії українською будь-які оригінальні чи перекладні твори за винятком історичних пам'яток, і то лише за умови їх друку у відповідності до норм російської орфографії, а не українського фонетичного правопису — так званої кулішівки. Окрім того, було заборонено театральні постановки україномовних вистав. Свою зловісну для українських мови, літератури та театрального мистецтва чинність Емський указ зберігав до 1905 р. — початку Першої російської революції. По суті, до Лютневої революції 1917 р. українська мова, за поодиноким винятком Імператорської академії наук у 1903 р., так і не була визнана у Російській імперії самостійною слов'янською мовою, а вважалася одним із «наріч» російської. Так само зазнали невдачі численні спроби добитися в останні десять років існування Російської імперії законодавчого дозволу (питання неодноразово дебатовалося в Державній думі різних скликань) на викладання у народних школах українських губерній саме українською мовою.

Звернення до історичної пам'яті, дослідження минувшини та сьогодення в історичному й етнографічному вимірах, започаткування інституцій, що провадили таку роботу, — все це важливі складові початкового етапу процесу формування національного самоусвідомлення в будь-якому національному русі.

До середини XIX ст. не існувало літературної, вільної від регіональних діалектизмів української мови. Та навіть у побутовій формі російська верхівка боялася її. Що вже казати про спроби писати чи викладати нею в школах! Відчуваючи об'єктивний потенціал української мови, царизм ставив усілякі перешкоди на шляху її поширення. Вже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову попередню цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою. «Політично неблагонадійним» вважався кожен, хто цікавився українськими старожитностями, історією, літературою. У Московському університеті знайшлися професори, які почали цілком серйозно запевняти, що українська мова — це та сама російська, тільки «зіпсована» польською.

Зрештою, майже повсюдно більшість українського панства перейшла на вживання російської мови, навіть у родинному спілкуванні. Українську почали називати «мужичою», адже нею розмовляли селянські маси. Насамперед русифікувалися міста, куди з російських губерній охоче приїздили в адміністративно-військові установи чиновники та офіцери.

Значне занепокоєння властей викликав поданий на розгляд цензури на початку 60-х рр. XIX ст. український переклад Євангелія, зроблений П. Морачевським. Спеціально створена комісія Синоду винесла безапеляційне рішення: визнати рукопис «небезпечним та шкідливим». Отже, першу спробу донести Слово Боже до українців їхньою рідною мовою було зустрінuto вкрай вороже як світською, так і церковною владою Російської імперії.

Міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 р. видав та розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким суворо заборонялося друкування національною мовою книжок «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося як «політична пропаганда», а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумках, ворожих Росії й згубних для Малоросії». Слова Валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої «не було, немає та бути не може», свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики російського уряду. Цим актом, за словами знаного політичного й церковного діяча, історика культури України Івана Огієнка, на національні літературу й науку накладали «важкі пута», а українську інтелігенцію відривали від народу, забороняючи їй промовляти до нього рідною мовою.

Проте цього царському режиму виявилось замало. У середині 70-х рр. XIX ст. у Петербурзі було створено таємну урядову комісію, яка мала виробити ефективні заходи для боротьби проти українства. Після майже року роботи комісія дійшла висновку, що «допустити окрему літературу простонародним українським нарідчям означало б покласти тривкий ґрунт для переконання у можливості відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії».

Доповідну записку разом із проектом відповідного указу негайно відправили Олександрові II. 18 травня 1876 р. цар підписав свій відомий ганебний указ, за яким не дозволялося не тільки друкувати українською мовою оригінальні та перекладні твори (навіть тексти до нот), а й завозити в межі Російської

імперії такі книжки та брошури, надруковані за кордоном. Також заборонялися українські театральні вистави та концерти. Емський указ став кульмінацією брутального наступу російського самодержавства на права українського народу, спрямованого на його повну асиміляцію та русифікацію.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Україні жевріли сподівання на повернення до часів Гетьманщини. Один із нащадків давнього українського роду В. Капніст навіть склав проект відродження козацького війська. Історія, звичаї, обряди, побут українського народу привертали увагу багатьох дослідників, зокрема Т. Калиновського, Г. Покаса, Ф. Туманського, Я. Марковича, А. Худорби.

Імператор Павло I, що вступив на престол після смерті Катерини II в 1796 р., почав повертатися до деяких старих форм організації суспільства. Так, в Україні було відновлено генеральний суд, зроблено ряд інших поступок у напрямку реформ. Хоча після вбивства Павла I його наступник Олександр I ліквідував усі ці зміни, спроби відновити давні козацькі порядки не припинялися. В. Капніст контактував із вищими урядовцями Пруссії з приводу підтримки ними українських домагань. Утім, міністр закордонних справ цієї країни Герцберг, попри напружені стосунки з Росією, не наважився пообіцяти сприяння українцям у разі збройного виступу їх проти царської влади.

Українську ідею й далі живили історико-етнографічні праці, публіцистичні та художні твори, що з'явилися в першій половині XIX ст., а також нові філософські, соціальні концепції, що поширювались із Західної Європи. Так, великої популярності набула в країні теорія німецького філософа Й. Гердера, який обстоював ідею існування людства не в універсальних формах, а в особливих національних виявах, головними з яких є мова й культура⁶. Теорія Й. Гердера стимулювала осмислення таких феноменів, як національна самобутність і свідомість.

Одним із визначальних чинників формування масової національної свідомості в Україні стало поширення історичних знань, що єднало людей усвідомленням спільності долі, викликало почуття любові до Батьківщини, славного та водночас складного минулого, відроджувало в пам'яті образи історичних діячів. Знайомство з минулим показувало, що український народ має давні традиції визвольної боротьби за національну незалежність і соціальну справедливість. Знання історії України черпалися з козацьких літописів XVII–XVIII ст. — Самовидця, Величка, Граб'янки, «Історії русів». Ці твори переписувалися й поширювалися серед освіченої громадськості. 1822 р. у світ вийшла перша узагальнююча чотиритомна праця з української історії Д. Бантиша-Каменського. Автор обстоював право України на автономне козацьке самоврядування. Ще більше оригіналів документів (у тому числі й недостовірних) вміщено в п'ятитомній історії України Миколи Маркевича, що побачила світ у 1842–1843 рр. У ній широко використано відомості козацьких літописців XVII–XVIII ст. На відміну від поміркованого монархіста Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевич належав до демократичних кіл українського дворянства, тож в його праці рішучіше й виразніше обстоювалася правомірність державної незалежності України.

Саме за це Маркевича розкритикував відомий російський літератор Віссаріон Белінський. У рецензії, опублікованій у часопису «Отечественные записки», він засудив автора за прагнення викладати історію України як самостійну, незалежну від історії Росії. Однак ані ця критика, ані те, що обидві праці — Д. Бантиша-Каменського й М. Маркевича — були надруковані поза межами України (в Москві) не завадило їм набути широкої популярності серед української інтелігенції. Вони сприяли утвердженню серед сучасників усвідомлення належності до окремого народу зі славною й героїчною історією⁷.

У зв'язку зі зростанням у широкого громадського загалу цікавості до української минувшини активну діяльність з видання рукописних пам'яток розгорнув Осип Бодяньський. Українець родом із Полтавщини він став слов'янознавцем за освітою та фахом, професором Московського університету. У 1846–1848 рр. учений очолював часопис «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете». На його шпальтах завдяки О. Бодяньському вперше побачили світ такі пам'ятки української історіографії, як «Літопис Самовидця», праці О. Рігельмана, П. Симоновського, а серед них і анонімний історико-публіцистичний памфлет «Історія русів», що з демократичних позицій засуджував запровадження кріпацтва й ліквідацію автономного самоврядування на Лівобережжі та Слобожанщині як вияв колонізаторської політики російського царизму в Україні. Ці публікації були важливим внеском не тільки в історичну науку, а й у формування громадської думки, що сприяло утвердженню української національної самосвідомості⁸. Публікації О. Бодяньського, потрапляючи в Україну, розширювали сферу впливу на громадську думку історичних праць, до того відомих тут лише за рукописними списками. Проте ця плідна творча діяльність була перервана насильницьким звільненням О. Бодяньського з усіх посад у Москві за друкування в очолюваному ним часопису записок англійського мандрівника Джона Флетчера «Про Московську державу в XVI ст.». В умовах революційних потрясінь 1848 р. у країнах Західної Європи, селянських заворушень і пробудження антикріпосницької та національно-визвольної суспільно-політичної думки в Російській імперії царські власті визнали небезпечною для самодержавного ладу його критику навіть із глибин трьохсотлітньої давності. Більше того, вони подбали, щоб історичну науку в Україні підпорядкувати своїм політичним інтересам. Тому перед Одеським товариством історії старожитностей, створеним 1839 р., ставилося передусім політичне завдання: обґрунтувати історичні права російського царизму на Південну Україну, офіційно названу Новоросією. Однак на практиці це товариство зробило чимало корисного в історико-краснознавчому пізнанні регіону.

Створена 1843 р. при київському генерал-губернаторові Тимчасова археографічна комісія у своїй діяльності також вийшла далеко за межі головного завдання, поставленого російським урядом: довести, що Правобережна Україна й Волинь, приєднані до імперії наприкінці XVIII ст., — «край істинно російський». Величезна кількість історичних документів, знайдених у громадських і приватних архівах членами комісії під керівництвом таких авторитетних істориків, як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Микола Іванишин та

інших, засвідчила, що насправді — це регіон споконвіку український. До широкого громадського загалу цю істину було доведено через видані багатотомні збірники історичних документів. Тож українська історична наука безпосередньо впливала на формування національної самосвідомості українців, набуваючи значення першорядного чинника цього об'єктивного процесу.

Українське національне відродження нерозривно пов'язане з діяльністю навчальних закладів, де виникали гуртки викладачів і студентів, члени яких ставили за мету вивчати історію, мову, народну творчість України, популяризувати ці знання серед широких верств населення. Одним із перших осередків національного відродження стала Слобожанщина, де 1805 р. відкрився перший у підросійській Україні університет. Він став не тільки науково-освітнім центром Слобідської й Лівобережної України, а й провідником національної культури в регіоні. При університеті було засновано друкарню та книгарню, започатковано видання газет, журналів, альманахів, де висвітлювалося не лише соціально-економічне та політичне життя регіону, а й історичне минуле українського народу, самотність його культури.

Перший в Україні масовий популярний часопис «Украинский вестник», що виходив у Харкові з 1816 по 1819 рр., проголосив своїм девізом: «Сприятти всебічному піднесенню науки та літератури». Часопис активно популяризував знання з історії, етнографії, географії України, висміював схилення багатьох українських дворян і міщан перед усім іноземним, виховував шанобливе ставлення до національної культури, радив широко використовувати рідну мову на сторінках друкованих видань, публікувати нею праці вчених, які, «можливо, змагатимуться з найосвіченішими народами Європи». «Украинский вестник» першим серед журналів започаткував друкування матеріалів українською мовою. Зокрема, професор (згодом ректор) Харківського університету Петро Гулак-Артемівський друкував тут рідною мовою свої поетичні твори.

Григорій Квітка-Основ'яненко довів, що українською мовою можна писати й високохудожні прозові твори. Його «Малоросійські повісті», видані у Харкові 1832 р., мали величезний успіх у середовищі освіченої публіки, яка назвала їх автора «батьком» української прози. А прості селяни, які також були знайомі з творами Г. Квітки-Основ'яненка, шанобливо називали його народним письменником. Навколо Г. Квітки-Основ'яненка, який як народознавець мав дуже високий авторитет серед сучасників, гуртувалася передова молодь Харкова. Як директор і режисер він керував роботою стаціонарного професійного театру, репертуар якого поповнював своїми власними драматичними творами.

Під безпосереднім впливом Г. Квітки-Основ'яненка зайнявся літературною творчістю українською мовою випускник Харківського університету Микола Костомаров, який пізніше здобув славу видатного історика України. Та й усі написані ним у молоді роки драми та поеми — це художні твори історичної тематики. У 1843 р. він опублікував, а наступного року захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня магістра, спеціально присвячену вивченню народно-поетичної творчості як важливого джерела достовірних відомостей про історичне минуле України. Ще один талановитий вихованець Харківського універ-

ситету (згодом — його професор) Ізмаїл Срезневський започаткував записи з перших вуст та наукове вивчення українських народних пісень і дум на історичні теми. У 30-х рр. XIX ст. у Харкові побачила світ його фольклорна збірка «Запорозька старовина» (витримала три випуски). Він же перший виступив 1834 р. у пресі за якнайширше використання української мови, висловивши тверде переконання в тому, що на неї чекає літературна слава⁹.

До справи українського національно-культурного відродження долучився й Київський університет, відкритий 1834 р. Його перший ректор Михайло Максимович упорядкував та видав три збірки українських народних пісень. У такій самій збірці Платона Лукашевича, що побачила світ 1836 р., уперше разом було подано фольклорні записи, зроблені як у Східній, так і Західній Україні. Українська пісня, дума, казка так захопили молодь, що вона побажала самостійно з перших вуст записувати народну творчість та знайомити з нею широку громадськість, публікуючи у періодичних виданнях чи окремими книжками. Поступово вдосконалюється справа опрацювання та популяризації фольклорних творів. Від простого записування дослідники переходять до наукового аналізу кожного окремого твору. Національне відродження в Україні додавало наснаги справжнім подвижникам, які дбали про масове поширення національної свідомості. Як важливий чинник у цій справі їм добре прислужилася видана 1840 р. в Петербурзі збірка поезій «Кобзар» тоді ще невідомого широкому загалу читачів автора — Тараса Шевченка.

Пошук національної ідентичності представниками української інтелігенції на початку XIX ст. не мав політичного забарвлення. Його підживлювала лише любов до рідної мови, літератури, історії, фольклору, звичаїв. Однак уже в 30–40-х рр. XIX ст. культурно-просвітницька діяльність патріотичної інтелігенції набувала перших ознак політичного характеру.

У 20–40-х рр. XIX ст. у стінах Харківського університету діяло літературне об'єднання, започатковане студентами А. Метлинським, Л. Боровиковським, О. Корсуном. У своїх поетичних творах вони пропагували лицарські подвиги запорозьких козаків — цих найактивніших, самовідданих захисників Батьківщини, козацькі громадські порядки як загальнолюдський ідеал суспільно-політичного устрою й соціальної справедливості. «Харківські романтики» були впевнені, що своїми творами, написаними по-українськи, вони рятують «умираючу мову». З усім цим вони пов'язували сподівання якщо не на автономний суспільно-політичний устрій України, то принаймні на збереження звичного побуту та давніх традицій її духовної культури¹⁰.

На початку 40-х рр. XIX ст. одним із центрів національного руху став Київ. Студенти й молоді викладачі місцевого університету організували таємний гурток «Київська молода», поставивши за мету сприяти розвитку духовних сил української нації й звільненню селян із кріпацтва. Пропаганду своїх ідеалів гуртківці прагнули вести на основі євангельських заповідей. На своїх засіданнях вони, обговорюючи майбутнє України, знайомилися з працями французьких філософів-утопістів — Сен-Сімона, Фур'є, чеських і словацьких пропагандистів ідей панславізму Яна Колара, Павела Шафарика, Вацлава Ганки. Проте вийти за межі гуртка члени «Київської молоді» так і не змогли.

Найактивніші діячі київської молоді — учитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора Микола Гулак та професор Київського університету Микола Костомаров, умовивши ще кількох гуртківців, а згодом залучивши й нових членів, створили навесні 1846 р. нелегальну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Воно дістало назву на честь відомих слов'янських братів-просвітників, православних святих Кирила й Мефодія. У засіданнях товариства активну участь брали поет і художник Тарас Шевченко; письменник та педагог, автор «Української граматики» й української абетки, яка увійшла в історію під назвою кулішівка (нею й донині друкують книжки), Пантелеймон Куліш; полтавський поміщик, педагог та журналіст, який здобув вищу освіту в Парижі, Микола Савич; поет і перекладач Олександр Навроцький; етнограф і фольклорист Панас Маркевич; педагог Іван Посада; поет і публіцист, автор правознавчого трактату «Ідеали держави» Георгій Андрузький; педагоги Олександр Тулуб і Дмитро Пильчиков. За родом фахових занять це були переважно викладачі або студенти віком від 19 до 30 років, за походженням — діти дрібномаєткових дворян¹¹. Згодом імена доброї половини братчиків увійшли в історію української культури як зірки першої величини.

Головною метою своєї діяльності Кирило-Мефодіївське товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом (на зразок Сполучених Штатів Америки або Французької Республіки) в конфедеративній спілці з іншими незалежними слов'янськими країнами. Кожна з цих держав мала б становити окремих штат або розподілятися на кілька їх. Київ мав стати центральним містом конфедеративної спілки, в якому раз на чотири роки збирався б найвищий консультативно-регулюючий міждержавний орган — собор (або сейм). Для загального захисту конфедерації від зовнішніх ворогів передбачалося створити невелике регулярне військо, а кожний штат мав би свої збройні сили та міліційні формування. Усі громадяни мали навчатися військовій справі, щоб бути готовими в разі війни стати на захист Батьківщини. Декларувалися також громадянські права Всеслов'янської конфедерації й України в ній, передбачалося скасування станів, смертної кари й тілесних покарань, обов'язкове початкове навчання, свобода віросповідання¹². Члени організації виступали за повалення царського самодержавства та ліквідацію кріпацтва в Російській імперії.

Програму товариства було викладено у «Книзі буття українського народу, або Законі Божому». Цей історико-публіцистичний твір братчики склали спільно, обґрунтувавши весь його зміст заповідями з Євангелія. Розробили вони й статут організації, де конкретизувалися ідеї рівноправності народів, держав і громадян майбутньої слов'янської республіканської конфедерації та викладалися статутні права й обов'язки членів даного товариства.

Громадська діяльність кириломефодіївців зосереджувалася навколо освіти народу та пошуку шляхів піднесення економіки України. Зокрема, вони збирали кошти для видання популярних книжок із практичними рекомендаціями сільським господарям, склали проект запровадження в Україні широкої мережі навчальних закладів.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало трохи більше року. Навесні 1847 р. влада заарештувала постійних учасників його засідань і під конвоєм відправила їх до Петербурга. Після ретельного слідства братчиків покарали засланням у віддалені райони імперії, а Т. Шевченка відправили в солдатчину. Особливе покарання для останнього зумовлювалося тим, що «охранка», усвідомлюючи справжню загрозу, яку становила його поезія для царизму, заборонила поету писати. У слідчій справі з цього приводу зазначалося: «Вірші Шевченка були тим небезпечнішими, що в Малоросії, де багато хто захоплювався його творами, могла поширитися думка про уявне блаженство минулих часів і про можливість України існувати у вигляді окремої держави»¹³.

Це був дуже відчутний удар по українському національному руху, який, утім, не був останнім. Оцінюючи вплив організації на інтелектуальну еліту, М. Грушевський відзначав, що «мислі кирило-мефодіївських братчиків залишили глибокий слід, вони жили й будили політичну і соціальну українську мисль. ...Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь український політичний рух»¹⁴.

З ліквідацією Кирило-Мефодіївського товариства український рух у Російській імперії знову зосереджується здебільшого довкола культурно-освітніх питань. На початку 60-х рр. ХХ ст. ліберально-демократична еліта Києва, Одеси, Полтави й Чернігова почала гуртуватися у самодіяльні напівлегальні об'єднання — громади. Певних програм і статутів громади зазвичай не мали. Усіх їх єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі й народу, гордість за багаті духовні надбання. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Чимало їх учасників брали участь у роботі недільних шкіл, видавали підручники, збирали та публікували збірки усної народної творчості.

Проте навіть легальна культурно-просвітницька діяльність громад насторожувала російську владу. З України в Петербург ішли доноси про те, що громадівці прагнуть «здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії» і, навчаючи простий народ грамоті, намагаються «поступово прищепити йому думки про колишню славу Малоросії та переваги свободи». Загальна атмосфера заборон та підозри, що утвердилася у ставленні до українського руху з виданням 18 липня 1863 р. Валуєвського циркуляру, призвела до тимчасового припинення діяльності громад.

Громадівський рух унаслідок переслідувань царського самодержавства не тільки не згорнувся, а навіть пожвавився. Він став організованішим і цілеспрямованішим. На з'їздах громадівців Києва, Полтави, Одеси було обрано раду — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. До її складу ввійшли видатні діячі науки та культури, зокрема В. Антонович, О. Русова, П. Чубинський. У лавах активних громадівців перебували М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, В. Самійленко, П. Рудченко (Мирний), М. Драгоманов, С. Подолинський. Двоє останніх під загрозою репресій виїхали до Швейцарії, де заснували українську вільну пресу. У Женеві вони публікували

те, що не могло бути видане в Російській імперії. У «Передньому слові» до «Громади» 1878 р. М. Драгоманов виклав кредо «громадівського соціалізму»: насамперед у ньому підкреслювалося, що «український соціалізм не партія, а громада», висувалося першочергове завдання громадівців — працювати у масах над тим, щоб Україна «якнайскоріше покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим товаришів і товариств».

Програмні засади М. Драгоманова базувалися, зокрема, на таких гаслах: «жити по своїй волі на своїй землі», «чиста справа потребує чистих рук» тощо. Політичний аспект його програми передбачав забезпечення Україні автономних прав. На українських землях пропонувалося створити три області (Київську, Одеську й Харківську), які утворювали б федеративну спілку. Частина повноважень делегувалася центру. У разі узурпації влади центральними органами обласні уряди повинні були перебрати на себе всі їх повноваження. Однак позиція М. Драгоманова не знайшла підтримки в київських громадівців, які вирішили зосередитися на культурно-освітній діяльності¹⁵.

Отже, майбутній соціально-економічний та політичний лад України уявлявся прихильникам «громадівського соціалізму» федерацією робітничих і землеробських громад, заснованих на асоційованій власності та колективній праці їхніх учасників. Царизм був серйозно стурбований громадівським рухом. Його представників звинувачували не лише в «українофільстві», а й у «малоросійському сепаратизмі» та пропаганді соціалістичних ідей. Поліція перешкождала розгортанню їхньої діяльності за межами культурно-освітньої сфери.

Найпоміркованіші старі громадівці 80–90-х рр. XX ст. згуртувалися навколо редакції часопису «Киевская старина», що з 1882 р. видавався у Києві. Тут і в інших містах України вони й далі займалися культурно-освітньою діяльністю, а коли на початку XX ст. почали організовуватися українські національні партії, то колишні громадівці почали вступати до них.

У цілому ж український національно-демократичний рух 80-х рр. XIX ст. був слабким. Причин такого становища було кілька. Розірване між двома імперіями тіло українського народу перешкождало об'єднанню зусиль наддніпрянських та галицьких громадсько-політичних діячів, зближенню їх поглядів і позицій. Крім того, значна частина молоді захопилася радикальними марксистськими ідеями й вступала до російських революційних організацій. Нарешті, самодержавство пильно контролювало дії української демократично налаштованої інтелігенції та небезуспішно намагалася нейтралізувати суспільний резонанс від її практичних заходів і пропаганди.

Активізація у легальних формах українофільського руху в Російській імперії на початку періоду ліберальних реформ разом із розгортанням у пресі доволі гострих публічних дискусій щодо українсько-російських, українсько-польських та українсько-єврейських взаємин підштовхнули центральну владу та місцеву адміністрацію до вироблення відповідної позиції. Особливе занепокоєння спочатку викликали не так самі по собі літературні україномовні експериментування українофілів, як їх намагання створити систему освіти для простого люду на народною мовою, що в умовах загострення ситуації під час звільнення

багатомільйонної маси селян від кріпацтва породжувало очікування соціальних катаклізмів та страху, що мережа недільних шкіл може бути використана як засіб пропаганди. Усе це накладалося на стрімке загострення «польського питання» напередодні повстання 1863–1864 рр.

Циркуляр Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам від 18 липня 1863 р., що ввійшов в історію за прізвиськом міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який його підписав, відкрив собою цілу епоху репресивних заходів російської імперської влади щодо українського руху на етапі його модернізації, ставши певним виразним символом відповідної політики. Сумно відомі рядки документа («Самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого [малороссийского] наречия не только не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссиян с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое их простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии») майже дослівно було взято з листа, надісланого П. Валуєву 27 червня 1863 р. головою Київського цензурного комітету Новицьким, який підготував його на основі службової записки цензора Лазова¹⁶.

Поява Валуєвського циркуляру стала наслідком складної бюрократичної комбінації, що тривала від червня 1862 р., коли військовий міністр Д. Мілютін ознайомив імператора Олександра II, а згодом і шефа жандармів В. Долгорукова, із запискою, що містила «секретные сведения о происходящем в Киеве», написаною генерал-губернатором посту його величності графом Сіверсом на підставі дописів-доносів на діяльність членів Громади, що їх він отримав від місцевих київських опонентів українофільства із середовища малоросів або від польських землевласників. У січні–лютому 1863 р. до справи долучився новий київський генерал-губернатор Анненков, який уже 23 лютого в листі до шефа жандармів Долгорукова виклав йому свій план (пізніше, у червні, реалізований за участю М. Каткова, котрий у своїй статті у «Московских ведомостях» від 21 червня гостро виступив із закидами персонально проти М. Костомарова) як спровокувати українофілів на публічну полеміку в пресі. На початку березня 1863 р. Долгоруков отримав анонімного листа з Києва, в якому автори (вірогідно, духовні особи) — «благонамеренные малороссы» — рішуче протестували проти планів видання у перекладі Ф. Морачевського Євангелія, вимагали захистити від «наших хлопоманов-сепаратистов нашу святыню от поругания, а отечество — от распадаения и опасного раскола»¹⁷.

17 березня, невдовзі після отримання від Долгорукова київської анонімки, Анненков відправив шефові жандармів свого другого антиукраїнофільського

листа, в якому, акцентувавши увагу на перекладі Євангелія, виявив досить непогане розуміння логіки розвитку національних рухів від їх початкових форм до більш розвинених: «До сих пор в литературе идет спор о том, составляет ли малороссийское наречие только особенность русского языка или это язык самостоятельный. Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного Писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не останутся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии»¹⁸.

27 березня 1863 р. Долгоруков ознайомив імператора з листом Анненкова та отримав від нього санкцію «войти с кем следует по этому делу в сношение». Лише на цьому етапі до справи було підключено обер-прокурора Святійшого Синоду генерал-майора Ахматова (довгий час помилково вважалося, що саме очолюваний ним орган виступив ініціатором цензурних утисків щодо українофілів, тоді як насправді Синод, наскільки це було можливо, займав у цьому питанні радше пасивну позицію) і, власне, самого автора циркуляру — міністр внутрішніх справ П. Валуєва, якого шеф жандармів Долгоруков 2 квітня вперше поінформував листом про справу українофілів. Гострий виступ М. Каткова 21 червня 1863 р. у «Московских ведомостях», в якому українофільський рух було представлено складовою «польської інтриги», а також уже згадуваний раніше лист голови Київського цензурного комітету Новицького від 27 червня, який потребував формальної відповіді з боку П. Валуєва (цензурні органи перебували в підпорядкуванні міністра внутрішніх справ), прискорили появу сумно відомого документа¹⁹.

У резолютивній частині Валуєвський циркуляр від 18 липня 1863 р. (імператор дав на нього згоду 12 липня), який розглядався самим автором як тимчасовий захід, проголошував, що «министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Святейшего Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа приостановить»²⁰.

Самозакриття «Основи», Валуєвський циркуляр, заслання одних українофілів і залучення на державну службу у Царстві Польському інших, припинення діяльності Київської Громади — усе це призвело до того, що в українському національному русі настав, за влучним визначенням М. Драгоманова, «антракт», промовистим свідченням якого став той факт, що за шість років після видання циркуляру вийшло друком стільки ж назв книг українською, як за один лише 1862 р.²¹

Валуєвським циркуляром, за словами політичного й церковного діяча, історика культури України Івана Огієнка, на національну літературу, науку, культуру накладалися важкі пута, а українську інтелігенцію одривали від народу, забороняли їй промовляти до нього рідною мовою²².

На початку 1870-х рр. на тлі загального поживлення суспільно-політичного життя непомітно закінчився й майже десятирічний «антракт» у розвитку українського руху. Заборонні положення Валуєвського циркуляру не втратили чинності, проте дух певної лібералізації не міг не позначитися на практиці їх застосування — на них звертали дедалі менше уваги.

Відродження громадівського руху й, особливо, ефективне використання українофілами у своїй діяльності легальних можливостей відкритого 13 лютого 1873 р. за сприяння київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова Київського відділу Російського імператорського географічного товариства (РГТ), а також опанованої ними редакції та напрямку газети «Киевский телеграф» — усе це швидко призвело до загострення на ґрунті світоглядно-національних розбіжностей у взаєминах між українофілами та їхніми опонентами з числа малоросів, що відстоювали офіційний концепт «триєдиної» національної ідентичності східнослов'янських народностей як «росіян». Додатковою гострото ситуації надавав особистісний конфлікт між провідними українофілами в Київському відділі РГТ — його секретарем П. Чубинським і фактичним редактором «Киевского телеграфа» М. Драгомановим з одного боку, та їхніми опонентами, теж співзасновниками відділу — головою Київської археографічної комісії М. Юзефовичем і редактором та видавцем «Киевлянина» В. Шульгіним — з іншого. Програвши боротьбу за вплив на генерал-губернатора Дондукова-Корсакова та не маючи за собою більшості в Київському відділі РГТ, останні, гучно вийшовши з його членів, розв'язали у пресі кампанію проти українофілів, до якої, зокрема, долучився ще один їхній однодумець — професор С. Гогоцький.

На відміну від обставин появи Валуєвського циркуляру, коли в підготовці репресивних заходів щодо українофілів найактивнішу участь брав київський генерал-губернатор Анненков, цього разу головний начальник Південно-Західного краю Дондуков-Корсаков, який в «українському питанні» дотримувався тактики обережних і зважених дій, «приручення» українофілів та контролю за ними, по-зможі захищав останніх. За таких обставин у місцевих противників української справи залишався лише шлях – напряму апелювати до центральної влади через голову генерал-губернатора, що й було зроблено на початку серпня 1875 р. М. Юзефовичем у записці, надісланій ним начальникові III відділення Потапову. Шеф жандармів ознайомив з її змістом імператора, і той, «ввиду проявлення украинофильской деятельности», 27 серпня повелів скликати спеціальну Раду у складі міністрів внутрішніх справ і народної освіти, а також начальника III відділення, обер-прокурора Святійшого Синоду та М. Юзефовича для обговорення цього питання. У жовтні 1875 р. останній подав на розгляд голови наради — міністра внутрішніх справ Тимашева — розгорнуту записку, в якій характеризував українофільський рух як «измышление австрийско-польской интриги». Він же підготував затверджений нарадою 24 квітня 1876 р. проект її рішення з 11-ти пунктів, а далі домігся спільно з Потаповим його підписання 18 травня 1876 р. в Емсі імператором Олександром II у більш жорстких формулюваннях, ніж це планувалося Тимашевим, зокрема наголосивши

на закритті Київського відділу РГТ і на висилці з краю П. Чубинського та М. Драгоманова²³.

Емським указом, котрий зі зрозумілих причин в українофільських колах дістав назву «закон Юзефовича», не дозволялося не тільки друкувати «на малорусском наречии» оригінальні та перекладні твори, окрім історичних пам'яток за умови їх друку загальноросійським правописом, а не кулішівкою, а й завозити до Російської імперії такі книжки, надруковані за кордоном. Також заборонялися будь-які українські сценічні вистави, тексти до нот і публічні читання («как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций»). Встановлювався ретельний нагляд за політичною благонадійністю вчителів і викладачів «по отношению к украинофильским тенденциям» (неблагонадійних пропонувалося переводити на службу у власне російські губернії, замінюючи їх викладачами звідти), а також за недопущенням викладання будь-яких предметів «на малорусском наречии» в початкових училищах. Із бібліотек усіх нижчих та середніх училищ підлягали вилученню раніше надруковані українською мовою книги, відтепер заборонені указом²⁴.

Зі впровадженням у життя жорстких приписів Емського указу українофільський рух у Російській імперії не згас, а тільки помітно зросло морально-психологічне відчуження його прибічників від російської дійсності, що вже в наступному поколінні матиме своїм результатом поворот від етнографічного культурництва до формування національно-політичних завдань і вироблення програм з їх досягнення. Окрім того, позбавлена відповідних можливостей у себе на Батьківщині значна частина української інтелігенції перенесла власну громадську, наукову та видавничу діяльність за кордон, переважно в австро-угорську Галичину, що значно збільшило роль зовнішньополітичного чинника в «українському питанні» в найменш прийнятному для офіційного Петербургу варіанті²⁵.

Очевидна для багатьох сучасників контрпродуктивність Емського указу змушувала найбільш далекоглядних сановників та адміністраторів, аж ніяк не помічених у симпатіях до українофільства, періодично порушувати перед центральною владою питання про перегляд якщо і не цілком, то принаймні найбільш одіозних його положень. У січні 1881 р. свої розгорнуті записки подали на розгляд у Петербург генерал-губернатори: київський — Чертков та харківський (колишній київський у час видання Емського указу) — Дондуков-Корсаков. Багатосторінкова «Записка о малороссийском языке» останнього взагалі вважається найбільш ґрунтовно підготовленим документом з «українського питання» зі всіх, будь-коли народжених у бюрократичних структурах часів правління імператора Олександра II. Визначивши «українське питання» як «дело величайшей государственной важности, неправильная постановка которого способна вызвать неисчислимые осложнения в будущем в отношении как к внутренней, так и к внешней политике», а також визнавши продиктовану, на його думку, державними інтересами слухність недопущення української мови в народну школу, Дондуков-Корсаков рішуче висловився за перегляд та скасування всіх цензурних заборон, накладених Емським указом на український рух²⁶.

Модератором підготовки перегляду Емського указу виступив сенатор Половцов, який 1880 р. отримав призначення в Київ для ревізування справ Київського генерал-губернаторства. Підготовлені ним пропозиції, що виходили з ідеї не повного скасування Емського указу, а поступового пом'якшення більшості його положень, розглядалися спеціальною нарадою з українського питання, скликаною у серпні 1881 р. вже за зовсім інших політичних умов новим імператором Олександром III. Нарада, серед членів якої не було нікого з ініціаторів (навіть самого Половцова) перегляду Емського указу, хоч і визнала, що «пятiletнее применение этих правил обнаружило некоторые их неудобства», проте визнала «необходимым оставить эти правила в силе и на будущее время, сделав в них, для устранения обнаружившихся на практике неудобств, лишь некоторые изменения и дополнения, не касающиеся однако начал, положенных в основание этих правил». Цими незначними «изменениями и дополнениями» стали дозвіл друкувати на «малорусском наречии» словники, але неодмінно «с соблюдением общерусского правописания» та тексти до нот — і то лише з дозволу Головного управління у справах друку; також були дозволені до постановки «драматические пьесы, сцены и куплеты на малорусском наречии», дозволені цензурою ще до видання Емського указу, але тільки з особистої санкції генерал-губернаторів та губернаторів, причому в рішенні наради особливо підкреслювалося, що «устройство специально малорусского театра и формирование трупп для исполнения пьес и сцен исключительно на малорусском наречии» — рішуче забороняється. Доповідь наради, затверджену імператором у Гатчині 8 жовтня 1881 р., циркулярно розіслали губернаторам для виконання 16 жовтня²⁷. Фактично пом'якшення Емського указу стало останньою суто символічною поступкою російського уряду українському рухові аж до трансформації системи державної влади, що мала місце в імперії під час революції 1905–1907 рр.

У цілому ж започаткована Валуєвським циркуляром як тимчасовий захід і продовжена Емським указом, що зберігав свою чинність аж до революції 1905–1907 рр., політика російської влади в «українському питанні» виразно страждала на відсутність скільки-небудь ґрунтовної діяльності, не репресивної за своїм характером. Владі ані тоді, ані пізніше так і не вдалося налагодити ефективної всеохоплюючої системи початкової освіти російською мовою (така система могла б стати в українських губерніях вагомим аргументом у боротьбі національних проєктів, схиливши шальки терезів на користь «загальноросійського»), так само вона не змогла достатньо ефективно використати й інші, соціально-економічні, чинники, що мали високий асиміляційний потенціал — бурхливий розвиток залізничного транспорту, промислову революцію, процес урбанізації, високу переселенську активність не зв'язаного путами общини українського селянства тощо²⁸.

Процес виникнення українських національних політичних партій та громадських організацій прискорило соціальне напруження початку ХХ ст., яке вилилось у масові революційні рухи селян і робітників, опозиційно-визвольні ідеї серед інтелігенції й, зрештою, завершилося 1905 р. вибухом демократичної революції. Новостворювані партії так чи інакше прагнули повернути на свій бік

ці рухи, спрямувати їх могутню нищівну силу на здійснення своїх партійно-програмних вимог. Так, створена 1900 р. з ініціативи керівників студентських громад Харкова — Дмитра Антоновича (син відомого історика-«старогородівця») та Михайла Русова — разом із представниками таких самих громад Києва, Полтави, Чернігова Революційна українська партія (РУП), ще не маючи ані статуту, ані програми, відразу ж проголосила себе виразником інтересів селянства, в якому вбачала основу української нації. Свої визвольні й перебудовні ідеї рупівці викладали на сторінках нелегальних періодичних видань — газети «Селянин» і журналу «Гасло».

Один із лідерів рупівців, харківський юрист Микола Міхновський, у програмній праці партії — «Самостійна Україна» — висунув гасло «Україна для українців». Через різні погляди на це питання серед рупівців стався розкол. М. Міхновського підтримала незначна група однодумців, яка, вийшовши 1902 р. з РУП, заснувала відверто радикальну Народну українську партію (НУП). 1903 р. з РУП вийшло ще одне угруповання, очолене Б. Ярошевським. Воно найменувало себе Українською соціалістичною партією (УСП). Як НУП, так і УСП були нечисельними й, не маючи скільки-небудь масової опори у суспільстві, швидко занепали.

Пліднішим виявилось рупівське угруповання, очолюване студентами Маркіяном Меленевським-Баском та Олександром Скоропис-Йолтуховським. Вийшовши з РУП, воно в 1904 р. проголосило себе Українською соціал-демократичною спілкою (скорочено — Спілка). Наступного року остання на правах автономної секції влилася до очолюваної Георгієм Плехановим і Юлієм Мартовим (Цедербаумом) фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП).

1904 р. в Києві було створено ще дві національні партії: Українську демократичну (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами Олександром Лотоцьким і Євгеном Чикаленком та Українську радикальну партію (УРП) на чолі з письменниками Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим. Обидві партії — нечисельні за складом — стояли на ліберальних позиціях, обстоювали встановлення в Російській імперії конституційної монархії, яка б надала Україні право на автономію. Уже наступного року вони злилися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

1905 р. відбулася реорганізація залишків РУП, яка після цього прибрала іншу назву — Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Її провідниками були мистецтвознавець Дмитро Антонович, письменник Володимир Винниченко (його прозові й драматичні твори стали класикою української літератури XX ст.), журналіст Симон Петлюра і вчений-соціолог Микола Порш.

Чисельнішою (бл. 6 тис. членів) на той час була Українська соціал-демократична спілка. Вона закликала пролетарів міста й села розгортати страйковий рух. Збройного повстання як форми революційної боротьби УСДС не схвалювала, а земельне питання пропонувала розв'язати демократичним шляхом: постановою спеціально для цього скликаної Всенародної конституційної

ради. Найактивніше спілчани співпрацювали з бундівцями — членами Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (скорочено — Бунд, що в перекладі з єврейської означає «спілка»). Спілчанська газета «Правда» друкувалася у Львові, а розповсюджувалася в Наддніпрянщині. Найбільшою популярністю преса й листівки Спілки користувалися серед залізничників і сільськогосподарських робітників.

В умовах неослабного переслідування російською владою українська соціал-демократія (УСДРП та Спілка) не змогла виробити чіткої тактики своєї діяльності й координації з іншими партіями та громадськими організаціями. 1909 р. Спілка розпалася, а свій друкований орган — «Правду» — передала Левові Троцькому, який зі своїми прибічниками вийшов із РСДРП і створив власну фракційну центристську соціал-демократичну політичну групу. Керівники УСДРП — Симон Петлюра і Валентин Садовський — почали шукати союзника в новоорганізованому 1907 р. міжпартійному політичному блоці українських ліберальних діячів (здебільшого з колишніх членів Української демократично-радикальної партії, яка самоліквідувалася) — Товаристві українських поступовців (ТУП), що обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за «українську справу».

Провідники ТУП — Михайло Грушевський, Сергій Єфремов і Дмитро Дорошенко — на той час уже мали певний парламентський досвід. Вони не були депутатами перших трьох скликань Державної думи Російської імперії, проте керували діяльністю створеного за їх ініціативою припарламентського політичного клубу — Української думської громади. На його засіданнях, у яких добровільно брали участь депутати від українських губерній, обговорювалися питання парламентської тактики, зміст виголошених та майбутніх промов. Спілкування в Українській думській громаді національно свідомої освіченої української інтелігенції із селянськими депутатами з України було корисним для обох сторін. З думської трибуни почали виголошувати промови проти соціального й національного гноблення українського народу, зокрема обстоювалося його право на освіту рідною мовою²⁹.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р., про «українське питання» заговорили й депутати від робітництва України. А коли 1914 р. царський уряд заборонив повсюдно святкувати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, це викликало протест більшості депутатів думи: від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст — нащадок славнозвісної шляхетської династії українських патріотів — публічно заявив, що заборона Шевченкового ювілею є образою для всієї України.

Із початку XX ст. «українське питання» поступово та неухильно переходило у центр суспільного життя підросійської України, набуваючи статусу одного з найголовніших. Українська громадськість домагалася безоплатного загального навчання рідною мовою у школах, права користуватися нею у пресі, на сцені, у державних установах. У цьому вона знайшла підтримку з боку Російської академії наук, члени котрої — Федір Корш, Олексій Шахматов та інші — склали

1903 р. ґрунтовну записку та винесли її на розгляд загальних академічних зборів і після схвалення надіслали до уряду. Записка вчених категорично вимагала дозволити говорити публічно й друкувати книжки українською мовою.

У зв'язку з революційними подіями 1905–1907 рр. та даруванням височайшим маніфестом 17 жовтня 1905 р. основних політичних свобод (слова, зібрань, друку) український рух у Російській імперії отримав низку важливих легальних можливостей для свого розвитку. Невдовзі по тому почала виходити періодика українською мовою. 1906 р. в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилося 18 українських газет і журналів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна», але проіснував недовго — лише до кінця 1907 р. У міру спаду й відступу революції царизм під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання.

Зазнавали переслідувань царських властей також засновані в період революції 1905–1907 рр. українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації — просвіти. Ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі просвіт брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві — Борис Грінченко, Лариса Косач (Леся Українка), Микола Лисенко; у Чернігові — Михайло Коцюбинський; у Полтаві — Панас Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі — Дмитро Яворницький; в Одесі — Михайло Комаков; у Миколаєві — Микола Аркас. Просвіти влаштовували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави й концерти з участю самодіяльних акторів³⁰.

Влада всіляко перешкоджала діяльності просвіт. Вона побоювалася пропагованих ними ідей, що могли похитнути підвалини імперії. Просвіти проголосили, а деякі з них навіть записали у своїх статутах наміри розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас просвіти не обмежувалися вузько-національними питаннями. Вони встановлювали зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з громадськістю на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорської монархії.

Активна культурно-просвітницька та ідеологічно-пропагандистська діяльність учасників національного руху готувала підґрунтя для розв'язання «українського питання» на політичному рівні. Поява українських політичних партій, декларація в їхніх програмах вимог демократичного розв'язання національного питання в Російській імперії виводили визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905–1907 рр. створили можливості для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов'язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917–1921 рр., які увінчалися відродженням (хоча й тимчасовим) суверенної Української держави³¹.

Слід відзначити, що навіть під час революції 1905–1907 рр., а згодом і у період суспільно-політичного пожвавлення 1912–1914 рр. «українське питання» в українських губерніях Російської імперії, попри зростаючу його актуальність, усе ще не стало домінуючим і часто лише принагідно використовувалося учасниками політичного процесу. Так само і в очах влади — центральної та місцевої — воно посідало далеко не чільне місце в ієрархії загроз, поступаючись нагальним соціальним проблемам, а серед національних питань — єврейському.

Аби зрозуміти, який величезний стрибок у своєму розвитку (від приватної справи десятків і сотень подвижників до свідомої позиції значно ширших кіл) зробив у перші два десятиліття ХХ ст. український рух у Російській імперії, варто пригадати хоча й не позбавлений певного перебільшення, проте дуже влучний образ, використаний Євгеном Чикаленком при описі полтавських урочистостей 1903 р. з нагоди ювілею І. Котляревського. Згадуючи, що чи не всі свідомі українські діячі, котрі вирушали на торжества до Полтави з Києва або через Київ (включно з делегацією від українських товариств та організацій Австро-Угорщини) розмістилися у двох вагонах одного потяга, Є. Чикаленко писав у своїх «Спогадах»: «Жартуючи, казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації...». І поряд, для контрасту, враження від величезного україномовного, але ще не пробудженого до свідомої національної праці селянського «океану»: «Від Перемишля чи Львова їдеться майже добу до Києва, другої півдобы до Полтави і все територією, суцільно заселеною українським народом, і тільки в степах понад Чорним морем можна зрідка наїхати на колонії — волоські, німецькі та інші, а то все одна українська мова, майже без одмін, без діалектів від Карпат до Кавказу. І так можна їхати серед суцільного українського населення і третю добу аж до Дону...»³². Цей україномовний на кілька днів подорожі залізницею «океан» ще треба було зробити своїм союзником тим «двом вагонам» свідомих українських діячів початку ХХ ст., які намагалися говорити від його імені про його нагальні потреби у сфері національного життя.

Характерно, що саме відзначенням ювілеїв та річниць визначних постатей культурно-мистецького життя недалекого минулого (Івана Котляревського 1903 р. і Тараса Шевченка 1911 та 1914 рр.) — судилося стати в останні десятиріччя існування Російської імперії тим мобілізуючим як прихильників, так і ідейних супротивників українського руху «інформаційним приводом», що привертав до себе увагу широкого загалу, ставив «українське питання» на порядок денний суспільного дискурсу та слугував потужним поштовхом до різкого збільшення числа пробуджених до свідомого національного життя неофітів.

Свою вагому лепту в мобілізацію прибічників українства під час згаданих вище урочистостей недолугим заборонної спрямованості реагуванням вносила влада — центральна і місцева. Так, заборона виголошувати промови українською на святкуванні ювілею І. Котляревського 1903 р. у Полтаві та «рекомендаційні» циркуляри центральної влади щодо обмеження відзначення 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка 1911 р. та столітнього ювілею з дня його народження 1914 р., заповзятливо прийняті місцевою адміністрацією до вико-

нання, — викликали серед сучасників (навіть не лише з українського табору) бурю осуду та обурення, а також сприяли поверненню до «українського питання» всезагального інтересу у Російській імперії. З погляду позиції влади щодо відзначення ювілеїв і роковин знакових українських постатей її заходи виявилися неефективними і вже вкотре дали протилежний очікуваному результат.

Показовим прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв'язку з малоруською етнічною базою, яка водночас відігравала роль одного з підмурків офіційної доктрини про «триєдиний російський народ», подекуди були навіть вищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляру губернатора про «іногородницькі товариства» за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію «іногородницьких», у тому числі й «українських», національних культурно-просвітницьких організацій як таких, що «мають на меті об'єднання іногородницьких елементів на ґрунті суто національних інтересів», а тому становлять, на думку міністра, загрозу «громадському спокою та безпеці». Водночас циркуляр закликав губернаторів, у разі наявності для того підстав, до закриття встановленим порядком уже існуючих (зареєстрованих) «іногородницьких товариств»³³.

Те, чого так довго й марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії — офіційного визнання окремішності від народу російського українців (читай — малоросів) і їхньої національної самобутності, — було зроблене руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ, «своїєї людини» в імперському націоналістичному дискурсі початку XX ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про народ «триєдиний») націоналістичними осередками, зокрема й тими, що діяли на території українських губерній. Відомо, що П. Столипін неодноразово приймав депутації від таких організацій Південно-Західного краю (зокрема «Київського клубу російських націоналістів») і був добре обізнаний з їхніми поглядами щодо «українського питання». А проте саме він підписав циркуляр, який уперше у державній практиці Російської імперії фактично спростував офіційну доктрину про «триєдиний російський народ», «вилучивши» з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого етносу імперії.

В історіографії існує думка, що віднесення українців у циркулярі від 20 січня 1910 р. до «іногородців» стало «бюрократичною помилкою», яку згодом доволі швидко було виправлено рішучими заявами того ж таки П. Столипіна на користь доктрини про «триєдиний російський народ»³⁴. Якщо прийняти на віру коректність передачі професором Т. Локотем його розмови навесні 1910 р. зі П. Столипіним із приводу циркуляру, то й сам міністр внутрішніх справ визнавав наявність помилки, зокрема зазначивши: «Да, это была несомненная ошибка! Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр! Во всяком случае, его употреблять по отношению к малороссам не следовало!»³⁵. Протестуючи навесні 1910 р. в рапорті Сенатові проти допущеної 1 березня того ж року реєстрації в

Москві товариства «Украинская хата», П. Столипін спеціально наголошував, що виходить у своїй аргументації з тієї засади, що три головні гілки східного слов'янства за походженням та мовою «не можуть не составлять одного целого»³⁶.

І все ж, як видається, не варто списувати тимчасове зарахування українців до «іногородців» лише на рахунок «бюрократичної помилки». Вочевидь, остання мала місце, але викликана вона була не так простим «недоглядом», як сепаруванням у свідомості багатьох представників бюрократії (до найвищої включно) «українців» від малоруського етнічного ґрунту. «Малороси» в уявленнях бюрократії не переставали бути багатомільйонною гілкою «триединого» російського народу, а от «українці», про яких раптом стали так багато говорити й писати з подачі їхніх ідейних супротивників із середовища малоросів, — переважно не ототожнювалися з цим самим багатомільйонним етнічним субстратом і сприймалися такими собі «прибульцями нізвідки», «диваками», котрі, проте, становили не до кінця усвідомлену загрозу для імперії. Тому бюрократичне середовище і могло «дозволити» собі зарахувати «українців» до «іногородців», не здаючи собі звіту, що тим самим, хай і опосередковано, ставить під підозру всіх малоросів незалежно від ідентичності (чи ієрархії ідентичностей), що її вони сповідували.

Не дивно, що саме малороси з подвійною ідентичністю, які не відкидали її загальноросійської («общерусской») складової, з табору ідейних опонентів українського руху першими відчували «дискомфорт» від ключового формулювання столипінського циркуляру і зробили все можливе, аби звернути увагу уряду на «подвійне дно» в можливому потрактуванні цього документа державної ваги. Оскільки циркуляр фактично виключав малоросів під назвою українців зі складу пануючого народу, це могло призвести в перспективі до погіршення не лише їхнього «статусу» в державі, але й до позбавлення багатьох практичних переваг і можливостей, що їх надавала належність до «народу-творця» Російської імперії. З цього погляду опоненти українського руху з середовища малоросів, для кого можливе визнання з боку влади за українцями статусу окремого народу було не цінністю, а злом, керуючись утилітарною логікою, виступали в ролі захисників соціального, культурного (в межах імперської російської культури) та правового повноправ'я не лише для себе, а й для всього сукупного загалу малоросів імперії незалежно від того, яку ідентичність чи ієрархію ідентичностей хто з них сповідував (зокрема й для тих, хто вже мав модерну українську національну свідомість).

У своїй обережній, проте наполегливій аргументації неприпустимості вжитих у циркулярі формулювань малороси з російського націоналістичного табору особливу увагу звертали на начебто суто політичний, позбавлений етнічного коріння характер українського руху: «К сожалению, циркуляр объединяет в понятия “иностранческих” и все украинские общества, т.е. организации украинской партии. Эти общества, несомненно, — антигосударственны; они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь иностранческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее иностранческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народ-

ному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, “распропагандированных «инородствующими» русскими же агитаторами»³⁷.

У XX ст., як і в попередньому, під час видання Валуєвського циркуляру та Емського указу, урядові антиукраїнські розпорядження з'являлися внаслідок тісної спільної, у тандемі, роботи центральної влади та ідейних опонентів українського руху з числа місцевих діячів-малоросів. Причому варто відзначити, що роль «ведучого» у цей зв'язок, справжнього інспіратора урядових рішень та охоронця «русскости» населених малоросами губерній імперії належала завжди останнім. Як свого часу анонімні «благонамеренные малороссы», а також М. Юзефович, професор С. Гогоцький та інші інспірували появу Валуєвського циркуляру та Емського указу, так на початку XX ст. у період між революціями 1905–1907 та 1917 рр. у цій ролі виступили А. Савенко, С. Щоголев, професор Т. Флоринський, А. Стороженко, В. Шульгін та інші малороси — учасники російського націоналістичного руху.

Так, безпосереднім приводом до видання Столипінського циркуляру послужила складена С. Щоголевим не без впливу діячів «Київського клубу російських націоналістів» наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах»³⁸. Звертає на себе увагу порядок розташування у записці товариств — спочатку польські й лише потім — малоруські. Він міг бути даниною історичній пам'яті XIX ст., коли в Південно-Західному краї імперії «польське питання», поза сумнівом, було ключовим та найбільш гострим серед національних, а українське — перебувало десь на його периферії. Але також не менш очевидний і інший мотив такого розташування: спочатку зробити наголос на суто «інородницьких» товариствах — польських, а потім уже на українських («малорусских»), які потребують зовсім іншого до себе ставлення з боку влади як організації не «інородницькі» за своєю суттю, а такі, що «інородствують».

Зазначимо, що попри зростаючу з наближенням Першої світової війни актуальність «українського питання» в імперії (зокрема, у діях влади та суспільному дискурсі), столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був чи не єдиним документом (такою собі «білою вороною») початку XX ст. фактично прямої репресивної щодо українського руху в його легальних формах дії. Він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, майже нанівець звівши саму цю можливість, але й призвів, у порядку перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих, до закриття частини з них. Одним із найбільш дошкульних для українського руху безпосереднім наслідком було закриття «назавжди» 8 квітня 1910 р. потужної та впливової київської «Просвіти»³⁹.

Переважає ж більшість не таких уже й численних циркулярних розпоряджень початку XX ст., виданих по лінії різних департаментів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих проти українського руху, не передбачала прямого застосування репресивного інструментарію, а скеровувала

відповідні служби політичного розшуку на системний збір, та аналіз первинного матеріалу, дотичного до різних проявів українського руху, діяльності його провідників та активних учасників. Характерно, що система ухвалення такого роду циркулярних рішень нагадувала своєрідну гру в пінг-понг між МВС та занепокоюною стрімким розвитком українського руху громадськістю з російських націоналістичних кіл із виразним малоруським обличчям, що і розпочинала, власне, «партію». МВС же мало реагувати, часто без великого на те бажання, на ті з публічних звернень, адресованих до уряду та міністра внутрішніх справ, котрі набували настільки широкого розголосу завдяки пресі, що їх уже не можна було ігнорувати. Майже завжди МВС наздоганяло події, не встигаючи за розвитком українського руху, а не діяло на випередження.

У період від 1911 р. і до початку Першої світової війни по лінії МВС було видано три циркуляри щодо «українсько-мазепинського руху» і всі вони стали відповіддю на «громадську ініціативу» російських націоналістичних кіл в українських губерніях і імперії⁴⁰. Зазначимо, що всі ці документи мали однакову структуру і значною мірою повторювали один одного. Розпочиналися вони з наведення повного тексту або витягу з резолюції зібрання стурбованої розвитком українського руху та невжиттям адекватних заходів із боку державної влади організації, а закінчувалися вимогою до начальників губернських жандармських управлінь подати відомості щодо того, «насколько соответствуют истине приведенные опасения национальных кругов о развитии мазепинского движения». Далі начальники ГЖУ спускали циркулярну вимогу подати звіт та налагодити постійне спостереження за українськими організаціями на нижчий рівень — своїм помічникам у містах та повітах.

Першим зі згаданих циркулярів було розпорядження департаменту поліції МВС від 8 грудня 1911 р., що стало реакцією на резолюцію загальних зборів «Київського клубу російських націоналістів» за результатами двох його засідань (17 і 24 листопада), на яких слухалися доповіді А. Стороженка «Сущность и значение украинофильства» та Ю. Яворського «Мазепинский кошмар и русская действительность». Резолюція ККРН, в якій йшлося про те, що «мазепинський рух» є «найгрізнішим і найнебезпечнішим» з усіх рухів, спрямованих проти «єдності та цілісності» Російської імперії, оскільки намагається зруйнувати саму основу і «величі Росії — єдність російського народу», надіслана 25 листопада телеграмою членам уряду та у провідні консервативні органи столичної (петербурзької та московської) преси спричинилася до виходу циркуляру від 8 грудня 1911 р.

Два наступних циркуляри було видано в найбільш насичений на «українські приводи» 1914 р. Спочатку, 18 січня, у відповідь на телеграму, надіслану 10 січня міністрові внутрішніх справ загальними зборами ККРН, в якій, серед іншого, прямо вказувалося на професора М. Грушевського як на керівника «мазепинців», а на навчальне відомство — як на один з їх «розсадників», департамент поліції видав циркуляр начальникам губернських жандармських управлінь з вимогою «перевірити наведені у телеграмі факти». Згодом, 26 березня 1914 р., департамент поліції МВС уже звичним чином в циркулярно

відреагував на надіслану 9 березня міністрові внутрішніх справ загальними зборами Київського відділення «Всеросійського національного союзу» резолюцію, ухвалену після присвяченої «мазепинській небезпеці» доповіді А. Стороженка. Заявники били на сполох, що загроза «мазепинського руху», політична мета якого — «відторгнути від Росії найбільш багату її область», «майже зовсім не усвідомлюється і не вживаються жодні заходи для припинення шкідливої діяльності мазепинських організацій».

Аналіз поданих начальниками губернських жандармських управлінь відповідей на сформульовані у циркулярах вимоги департаменту поліції МВС свідчить про відчутне підвищення за період 1911–1914 рр. ступеня розуміння керівниками ГЖУ сутності та логіки розвитку українського руху й тих явних і прихованих «загроз», які він міг становити для майбутнього імперії. Якщо у звітах начальників ГЖУ 1911 р. не бракувало відвертого дилетантизму у ставленні до українського руху (наприклад, начальник Полтавського ГЖУ в офіційному документі, переконував що «в пределах Полтавской губернии «украино-мазепинского» движения вовсе не существует, конечно, если не признать, что г. Савенко сепаративные стремления Украинской социал-демократической рабочей партии просто не называет новым именем»), то у звітах від 1914 р. загалом бачимо значно глибшу аналітику (так, начальник Київського ГЖУ полковник Шредель, подавши розгорнуту картину українського руху в його легальних та нелегальних формах, особливу увагу звернув на наявність уже сформованих на малоруському етнічному ґрунті двох суспільних антагоністичних таборів: «Продолжительное отсутствие нажима на украинское движение в пределах легальных возможностей со стороны администрации довело до того, что общество не только разделилось на два враждебных лагеря, но ныне вступило в открытую и опасную для государства борьбу»)⁴¹.

Постійна присутність «українського питання» в політичному та громадському дискурсі першої половини 1914 р. (резолюції російських націоналістичних організацій та здійнятий навколо них у пресі галас, фактично заборонений сторічний ювілей Т. Шевченка, запеклі дебати в Державній думі) не тільки піднесли його в розряд найактуальніших серед найгостріших питань порядку денного Російської імперії, але й змусили каральний апарат останньої поставитися до нього з усією серйозністю. Уже сам термін «український» напередодні початку Першої світової війни викликав підозри у «сепаратизмі», можливій «державній зраді» та слугував достатньою підставою для тотальної прискіпливої уваги з боку жандармських управлінь. Пильність останніх інколи набувала гротескних форм, що, утім, краще характеризує загальну наелектризовану атмосферу того часу. Яскравий приклад — ретельна перевірка, улаштована в липні–серпні 1914 р. Київським ГЖУ на підставі «приводу» — заводського преїскуранта, на якому було надруковано цілком, здавалося б, невинну назву — «Украинский машиностроительный и чугуно-литейный завод “Труд” в Умани». Очільник київських жандармів полковник Шредель, отримавши примірник преїскуранта, негайно особисто звернувся до свого помічника в Уманському повіті з вимогою невідкладно встановити особу власника

підприємства та перевірити його політичну благонадійність, а також «выяснить, чем вызвано тенденциозное название завода «Украинский»». Із розгорнутої відповіді помічника від 18 серпня 1914 р. дізнаємося, що власником заводу був єврей М. Пінес, назву його свого часу дозволило Київське губернське правління та, що «с украинским движением завод ничего общего не имеет»⁴².

У роки Першої світової війни департамент поліції МВС організаційно спромігся забезпечити ретельний нагляд за проявами українського руху в усіх його формах, а також систематизувати зібраний матеріал на доволі високому аналітичному рівні у виданій в другій половині 1916 р. великій за обсягом та ґрунтовній «Записке об украинском движении за 1914–1916 годы»⁴³, яка і до сьогодні зберігає актуальність як важливе інформативне джерело з історії українського руху у зазначений період. Як засвідчує «Записка», у своїх підходах до оцінки українського руху департамент поліції МВС цілком став на ґрунт розуміння загальної логіки розвитку національних рухів, зосередивши увагу не тільки на вже фактично існуючих для імперії загрозах від нього, але також і на всіх можливих у майбутньому потенційних: «Украинское движение в России всех оттенков и направлений есть течение противогосударственное, и если за культурно-просветительным направлением украинства можно признать известную безопасность для государственного порядка, то эту безопасность при широком государственном взгляде на этот вопрос надлежит считать делом времени, так как и в исключительно культурном течении украинства посеяны зерна обособленности населения Малороссии, именуемого украинским народом, — той обособленности, на почве которой могут легко произрастать весьма заманчивые для украинцев политические тенденции, угрожающие государственному порядку. Сущность украинского движения сводится к отторжению Малороссии от Российской империи и образованию из нее самостоятельной политической единицы»⁴⁴.

Перша світова війна не лише призвела до поразки та розпаду Російської імперії як держави, але й засвідчила повне банкрутство її національної політики. Особливо очевидним останнє є на українському напрямі. Не секрет, що одним із найважливіших завдань Російської імперії у війні було захоплення населених українцями Східної Галичини, Північної Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Така мета публічно декларувалася під гаслом «Да не будет больше подъяремной Руси!» вже 5 серпня 1914 р. у відозві верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии»⁴⁵.

Стратегічні плани Російської імперії у війні, спрямовані на захоплення названих земель Австро-Угорської монархії, не в останню чергу були продиктовані наміром знищити «закордонну базу українсько-мазепинського руху» з тим, щоб далі радикально покінути з ним уже у самій імперії. Але російська влада значно переоцінила власні сили та можливості. Водночас вона, за спортивною термінологією, здійснила фальстарт у спробі радикально та швидко вирішити «українське питання», цілком виявивши свої плани та продемонструвавши всю брутальну непривабність обраного для їх реалізації інструментарію.

Помилково відчувши можливість «близької смерті» українського руху і намагаючись пришвидшити її настання, російська влада, відкинувши обережність, виваженість і поступовість, заходила в репресивний спосіб ставити «фінальну крапку» в його історії. Досягнуті нею у цьому напрямі в перші місяці війни тактичні успіхи дуже скоро виявилися пірровими: паралізування легальних форм українського руху, у значній своїй частині лояльного на той момент до імперії, не призвела до його зникнення, натомість сприяючи активізації нелегальних форм; превентивні арешти та заслання найбільш авторитетних провідників-символів українського руху, таких, як професор М. Грушевський та митрополит Андрей Шептицький, так само, як і відверто репресивне ставлення до будь-яких організаційних форм українського життя в окупованих Східній Галичині та Буковині, сприяли радикалізації настроїв в українському середовищі, а також завдавали політиці російської влади відчутних «іміджевих» втрат в очах російської та світової громадської думки.

Саме Перша світова війна у сукупності всіх її внутрішніх та зовнішніх чинників стала потужним фактором модернізації українського суспільства та каталізатором формування модерної української нації, що швидко поставала на ґрунті донедавна ще «сонного» багатомільйонного, переважно селянського народу.

---

¹ Малоруссы // Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. С.Н. Южакова. — 4-е изд. — Т. 12. — Санкт-Петербург, [б.г.]. — С. 565.

² Див.: *Капеллер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. — Л., 2005. — 360 с.

³ См.: *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2000. — 260 с.

⁴ Історія України: нове бачення. У 2 т. Т. 1. — К., 1995. — С. 267–269.

⁵ *Реєнт О.* Потенціал національного відродження України в імперську добу // *Реєнт О.* Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. — К.; Корсунь-Шевченківський, 2009. — С. 300–301.

⁶ *Субтельний О.* Україна. Історія. — Вид. 3-є. — К., 1993. — С. 28–283.

⁷ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 305–306.

⁸ Історія України: Навчальний посібник / Під ред. В.А. Смолія. — Вид. 3-є. — К., 2002. — С. 163.

⁹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 307–308.

¹⁰ Історія України: Навчальний посібник. — С. 162.

¹¹ Там само. — С. 164.

¹² *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 455–459.

¹³ Кирило-Мефодіївське товариство. У 3 т. Т. 2. — К., 1990. — С. 351.

¹⁴ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 460.

¹⁵ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 311–312.

¹⁶ Пор. за: *Миллер А.И.* Указ. соч. — С. 109, 240–241.

¹⁷ Там же. — С. 96–99.

- ¹⁸ Там же. — С. 100.
- ¹⁹ Там же. — С. 101–102, 108–109.
- ²⁰ Там же. — С. 241.
- ²¹ Западные окраины Российской империи. — М., 2006. — С. 227.
- ²² *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1992. — С. 114.
- ²³ *Миллер А.И.* Указ. соч. — С. 173–175, 178–181.
- ²⁴ Див.: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. — Х.; К., 1930. — С. 381–383.
- ²⁵ *Михутина И.В.* Украинский вопрос в России (конец XIX — нач. XX века). — Москва, 2003. — С. 31.
- ²⁶ *Миллер А.И.* Указ. соч. — С. 207–211.
- ²⁷ Там же. — С. 223–225.
- ²⁸ Западные окраины Российской империи. — С. 284–287.
- ²⁹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 316–318.
- ³⁰ Історія України: Навчальний посібник. — С. 170.
- ³¹ *Реєнт О.* Вказ. праця. — С. 319–320.
- ³² *Чикаленко Є.Х.* Спогади (1861–1907): Док.-худ. вид. / Передм. В. Шевчука. — К.: Темпора, 2003. — С. 238.
- ³³ Повний текст циркуляру див.: *Столыпин П.А.* Переписка. — М., 2004. — С. 668.
- ³⁴ *Слокум Дж. У.* Кто и когда были «инородцами»? Эволюция категории «чужие» в Российской империи // Российская империя в зарубежной историографии: Работы последних лет: Антология. — М., 2005. — С. 522.
- ³⁵ Новое время. — 1911. — 8 дек. — № 12 839.
- ³⁶ *Чикаленко Є.Х.* Щоденник (1907–1917). — Л., 1931. — С. 218–219.
- ³⁷ *Щеголев С.Н.* Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276–277.
- ³⁸ *Любченко В.Б.* Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. — 1996. — № 2. — С. 58–59.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 639, спр. 797, арк. 28–28 зв., 29, 31, 33.
- ⁴⁰ Див.: Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 1319, арк. 40; ф. 274, оп. 5, спр. 27, арк. 4–4 зв.; ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
- ⁴¹ Див.: Там само, ф. 320, оп. 1, спр. 1147, арк. 81–81зв.; ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 50–51 зв.
- ⁴² Див.: Там само, ф. 274, оп. 5, спр. 26, арк. 109–111 зв.
- ⁴³ Див.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // «Украинская» болезнь русской нации. — М., 2004. — С. 105–174.
- ⁴⁴ Там же. — С. 175.
- ⁴⁵ Русский народный совет. VI // Прикарпатская Русь. — 1915. — 22 мая. — С. 1; *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 — червень 1915. — [Б.м.], 1915. — С. 12.